

Snježana Kordić
Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Njemačka

IZRAŽAVANJE NEODREĐENOSTI POMOĆU RIJEČI ČOVJEK

U ovom radu opisuju se pragmatička svojstva upotrebe riječi *čovjek* kada se njome postiže upućavanje. Osim toga pokazuje se da naspram onog *čovjek* koje upućuje na jednu određenu osobu (npr. *Donesite mu vode! Vidite da je čovjeku zlo!*) i onog *čovjek* koje ne upućuje ni na koga (npr. *Budi čovjek, preuzmi krivicu!*), upućavajuće *čovjek* koje je predmet ovoga rada ima prijelazna svojstva zbog kojih se može smatrati kvazi-nereferencijalnim (npr. *Ne prekidaj me, molim te, od tebe čovjek ne može doći do riječi baš kad se hoće sabrati.*).

1. Neke imenice koriste se često sa značenjem sličnim zamjeničkom. Na prvom mjestu među njima je imenica *čovjek*, sa svojim krajnje širokim izvankontekstualnim značenjem (Plotnikov 1999: 165-166). Jedno od značenja koje se može izražavati pomoću te imenice je neodređenost. Izražavanje neodređenosti pomoću riječi *čovjek* poznato je u raznim jezicima. U nekim jezicima je ono u tolikoj mjeri prisutno da ekvivalent riječi *čovjek* ima status prave neodređene zamjenice, npr. njemačko *man*. Za razliku od njemačkog *man*, njegov ekvivalent podliježe u slavenskim jezicima dodatnim ograničenjima kao sredstvo za izražavanje neodređenosti. Zato su *man*-rečenice rjeđe u slavenskim jezicima nego u njemačkom.

1.1. U vezi s terminom "neodređenost" potrebno je napomenuti da, ovisno o tome da li se on shvaća šire ili uže, neodređenost može obuhvaćati nekoliko značenja ili biti jedno od njih. Tako se npr. za njemačko *man* kaže da se na ruski prevodi pomoću raznih formalno-sintaktičkih sredstava koja izražavaju čak deset značenja: neodređenost *Wird man ihn einsperren?* [nije moguć *čovjek* ni u ruskom ni u hrvatskom prijevodu], upućenost *Wie man einen Tennisball wegschleudert?* [ni ovdje nije moguć *čovjek* u ruskom i hrvatskom prijevodu], anonimnost, apstraktnost itd. (ibid.: 169), pri čemu je neodređenost očito uže shvaćena. U hrvatskim gramatikama se, naprotiv, neodređenost šire shvaća, pa se njome obuhvaća i upućenost (v. npr. opise zamjenica u Babić i dr. 1991; Barić i dr. ⁴1997). Za upotrebu riječi *čovjek* o kojoj je ovom prilikom riječ precizniji je pojam upućavanje, pa ću njega i koristiti nadalje u tekstu. Osim toga možda je razlikovanje nekoliko značenja i praktično korisnije. Jer možda se razlika u mogućnosti prevodenja njemačkog *man* pomoću *čovjek* na hrvatski sastoji upravo u tome da se *man* koje izražava jedno značenje prvenstveno ne prevodi na hrvatski kao *čovjek* nego pomoću bezlične *se*-konstrukcije ili drugih sredstava, dok se *man* koje izražava drugo značenje češće prevodi pomoću *čovjek*.

1.2. O neodređenoj zamjenici *man* u njemačkom Helbig & Buscha (¹⁶1994: 259-260) navode da je "najčešće sredstvo neodređeno-ličnog izražavanja", kod kojeg se ovisno o kontekstu mogu razlikovati četiri značenja.

Prvo značenje je tzv. "opće *man*", koje izjavama daje karakter sveltremenske valjanosti. Za takvo *man* karakterističan je neutralan kontekst, prezent i odsutnost leksičkih pokazatelja agensa (a agens može biti čak i čitavo čovječanstvo), npr. *Was MAN gern tut, das fällt EINEM nicht schwer* (Što ČOVJEK rado čini, to MU i ne pada teško). Kao što se iz primjera vidi, i u prijevodu na hrvatski koristi se ekvivalent riječi *man*: *čovjek*.¹

Drugo značenje, tzv. "anonimno *man*", pojavljuje se kad je agens nebitan ili ga je nemoguće identificirati. Rečenica odražava konkretne činjenice, može biti u bilo kojem glagolskom vremenu, a često sadrži i leksička upućivanja na agens u obliku mjesnih ili vremenskih podataka: *MAN hat ihm sein Fahrrad gestohlen* (NETKO mu je ukrao bicikl / UkraLI SU mu bicikl / Bickl mu JE ukraden); *MAN wird ihren Antrag in einer besondren Kommission behandeln* (Njena molba će se razmatrati u posebnoj komisiji / Njena molba će BITI razmatrana u posebnoj komisiji). Kao što primjeri pokazuju, anonimno *man* se na hrvatski ne prevodi pomoću *čovjek*, nego pomoću drugih sredstava izražavanja neodređenosti lica (pomoću neodređene zamjenice, glagolskog 3. lica plurala, participija pasiva, *se*-pasiva). To *man* je u njemačkom sinonimno s pasivom i često se njime zamjenjuje (ibd.: 186): *MAN öffnet die Tür - Die Tür wurde geöffnet; MAN schaltete die Beleuchtung aus - Die Beleuchtung wurde ausgeschaltet*.

Treće značenje, tzv. "apstrahirajuće *man*", pojavljuje se kad se imenuju objektivne činjenice dobivene pomoću osjetilnih organa, a pritom se ne želi imenovati osoba koja je do tih činjenica došla. Takve rečenice sadrže glagol osjetilnog opažanja ili procjenjivanja, kretanja i sl., npr. *Auf der Straße sah MAN keinen Menschen* (Na ulici SE nije moglo nikoga vidjeti / Na ulici nije ČOVJEK mogao nikoga vidjeti); *Bis zum Fluß geht MAN eine Stunde* (Do rijeke SE ide pola sata). U prvom primjeru se apstrahirajuće *man* moglo prevesti na hrvatski pomoću *čovjek* (radilo se o glagolu osjetilnog opažanja), u drugom primjeru to nije bilo moguće (radilo se o glagolu kretanja; ali ipak nije moguće izvesti uopćeno pravilo da se uz glagole kretanja ne može upotrijebiti riječ *čovjek*).

Četvrto, "zamjeničko" *man*, zastupa osobne zamjenice i pritom ispunjava razne stilističke funkcije (npr. distanciranje). Odgovarajuća osobna zamjenica uvijek je sadržana u kontekstu, npr. *Still, IHR müßt auf mich hören, ich besitze nämlich gewisse Anrechte, daß MAN mich noch einmal hört* (Tišina, VI me morate saslušati, ja naime imam određena prava na to da me ČOVJEK još jednom sasluša). U prijevodu na hrvatski jezik također se koristi riječ *čovjek*.

2. Ta četvrta upotreba riječi *man*/*čovjek* predmet je ovog rada. Njena posebnost sastoji se u sljedećem: iako se koristi neodređeno *čovjek*, u njega je uključena i sasvim konkretna i određena osoba. Inače, s obzirom na to da li se *čovjek* odnosi na konkretnu osobu ili ne, upotrebe riječi *čovjek* mogu se podijeliti na referencijalne i na nereferecijalne, kao npr. u sljedećim primjerima:

¹ U navedenom se primjeru vidi i jedna gramatička razlika između *man* i *čovjek*: *man* se u nastavku rečenice ponavlja odnosno u kosim padežima zamjenjuje pomoću *einem, einen*, dok se *čovjek* ne ponavlja, nego se zamjenjuje pomoću osobne zamjenice.

- referencijalna upotreba
 - (1) "Vode! Donesite *mu* vode! Što blejite kao... kao... Vidite da je *čovjeku* zlo, je li tako?" (Ku)²
- nereferecijalna upotreba
 - 'bilo koji član ljudske vrste'
 - (2) On je kucao tri puta, ali iz simpatije i samoće, a ne iz naprasitosti! Iz čežnje za *čovjekom!* (K)
 - 'ljudska vrsta'
 - (3) Iza plotova, štala i magazina, što su se samo naslućivali u tmuni, svirao je sjever i u ledenim se talasima prelijevao preko sitnih i jedva zamjetljivih konstrukcija, što ih je *čovjek* povukao preko goleme zemaljske kore u svoje jadne, nezatne i prirodi savršeno indiferentne svrhe. (K)
 - pripisivanje svojstva (dio predikata: jedini imenski dio predikata / jedna od imenskih riječi u predikatu, često "suvišna")
 - (4) "Budi *čovjek*, preuzmi krivicu!" (A)
 - (5) On je bio *čovjek* bolećivo dobroćudan [...]. (K)
 - 'onaj tko = svatko tko = netko tko'
 - (6) Bio je to Vrančiću dobro poznat obrazac kako se od nevoljena *čovjeka*, a omrznut je svaki onaj koji u osinjaku strši iznad niskog prosjeka, pravi "ridikul", "šempija", budala i čudak. (A)
 - (7) Ako *čovjek* ne napravi sam od sebe budalu, nego se svojim vrijednostima potvrdi kod kuće ili negdje u tuđini, počinje na njegov sveopći pohod. (A)

2.1. Time nisu iscrpljene sve upotrebe riječi *čovjek*. Među navedenim primjerima nereferecijalne upotrebe (6) i (7) izražavaju uopćenost, u koju je možda uključen i govornik. Iz četiriju gore već navedenih značenja njemačkog *man* proizlazi da je upravo uopćavanje jedno od svojstava koja pogoduju upotrebi njegovog ekvivalenta *čovjek*. O uopćavanju se radi i u sljedećim primjerima:

- (8) "Tema je toliko uzvišena da *čovjek* ima osjećaj kako je pri dodjeli nagrade bila presudna poruka više, negoli koliko je čovjek pjesničke finoće u to unio." (M)
- (9) "Ali, Zlatko", oprezno bi se Koko branio iz kreveta, "to je takav san... Doktor kaže da to dođe, na primjer, od uzbuđenja... *Čovjek* se toliko uz-budi prije puta, da se razboli, dobije groznicu i svašta mu se privida..." (Ku)

Jedno od dominantnih svojstava takvog tipa uopćavanja sastoji se u tome da se polazi od sasvim konkretnog pojedinca pri uopćavanju. Najčešće govornik polazi od sebe, od svog vlastitog iskustva i svoje vlastito iskustvo uopćava, ili, u proznom tekstu, polazi se

² Primjeri potječu iz književnih djela I. Kušan *Koko u Parizu* (Ku), M. Krleža *Vjetrovi nad provincijalnim gradom* (K), I. Aralica *Psi u trgovištu* (A), i iz novina i tjednika uključenih u 30-milijunski zagrebački korpus (M).

od onog lika čiju perspektivu pripovjedač zauzima.³ U sljedećem je primjeru taj princip i metatekstualno osvijestjen:

(10) Sklad mirnog i tihog dubokog disanja dalekih prostora, gdje nema ni kiše, ni crkava, ni zbornice, ni matematičkih zadaćnica, ni nekih bolesnih mozgova, što bale *čovjeka* kao slinavi puževi. Vjetar svira, *čovjek* hoda hrabro i silno, zvijezde škripe pod nogama, i sve je zaboravljeno. *Čovjek* sada nije jedan određeni čovjek, Rafael Kukec, profesor matematike i fizike na toj i toj srednjoj školi, i ne stanuje u malom provincijalnom gradu, gdje su stjeničave kavane i tri spomenika (dva generala i jedan fratar). (K)

Da i neka druga osoba, koja nije govornik, može biti polazište uopćavanja, vidi se iz narednog primjera:

(11) "*Čovjek* vremenom izgubi i tremu kad se sretne s toliko slavni i poznatih ljudi", kaže Tomo. (M)

Bez konteksta bi se moglo misliti i da je govornik osoba koja se sreća s toliko slavni i poznatih ljudi i na osnovi toga uopćava. No iz konteksta je očito da govornik nije ta osoba. Usprkos tome on izvodi uopćavanje za drugoga, konkretnoga XY-a, pokazujući da potpuno razumije njegov položaj i tu čitavu situaciju. Na osnovi toga proizlazi da se kod uopćavanja pomoću *čovjek* najčešće radi o stanjima stvari koja je govornik ili sam doživio ili su mu toliko poznata i shvatljiva kao da ih je i sam doživio.

2.2. Dokaz o postojanju pozadinske, prikrivene referencije u navedenim primjerima jest činjenica da je najprikladnija zamjena takvog uopćavajućeg *čovjek* osobna zamjenica. Zato bi se ustvari moglo govoriti o njegovoj *kvazi-nerreferencijalnosti* jer dominantno uključuje i referiranje na neku konkretnu osobu koja je polazište uopćavanja. Ta osoba može biti bilo muška osoba [u pisanim tekstovima koje sam analizirala dominira muška osoba] bilo ženska, čak ne mora biti ni odrasla. U sljedećem je primjeru više nego očito da govornik prvenstveno misli na sebe pod pojmom *čovjek*:

(12) "Ne prekidaj me, molim te, od tebe *čovjek* ne može doći do riječi baš kad se hoće sabrati." (Ku)

Takva upotreba ima bitnu stilističku funkciju. Naime, koristeći riječ *čovjek* umjesto 1. lica jednine govornik pojačava svoju tvrdnju jer ona postaje važeća ne samo za njega nego za ljude općenito. Subjektivna procjena govornika dobiva tako naizgled objektivan i općevažeci karakter.

Naredni primjer pokazuje dodatne zanimljivosti:

(13) "Z-z-z", spavao je Koko.

"Nema *čovjek* s kime ni razgovarati, ni posavjetovati se", ljutito se prevrnu Zlatko na stražnjem sjedalu i čvrsto stisnu oči ne bi li što prije zaspao. (Ku)

U ovom se primjeru dobro vidi da dječak polazi od sebe i misli prvenstveno, možda i isključivo, na sebe. Može se postaviti pitanje je li to uopće pravo uopćavanje? To je prvenstveno promjena perspektive, naime iz 1. lica prelazi se u 3. lice, čime se ujedno

³ Čestu uključenost govornikovog iskustva konstatira za ruski, poljski i češki jezik Weiss (1997: 330).

napušta perspektiva subjektivnog. Zauzimanjem perspektive 3. lica sugerira se neutralni pripovjedač, netko sa strane, za koga se vezuje objektivnost. Promjenom perspektive, distanciranošću pridaje se težina vlastitoj tvrdnji. Težina se pridaje i samom riječju *čovjek* jer ona tipično sugerira odraslo biće i tipično je nosilac moralnih vrijednosti, što se vidi u izjavama poput *Ajde, budi čovjek jednom u životu!*; *Budi čovjek, pa priznaj!*; *Nisam član Sindikata, ali sam smatrao da sam kao čovjek dužan podržati njegove opravdane zahtjeve* (M); ili u pridjevima *čovječan/nečovječan*.

3. Da riječ *čovjek* sama po sebi ima određenu težinu potvrđuje i njena česta upotreba uz neku drugu imensku riječ u predikatu i onda kada je naizgled suvišna jer je izostavljiva.⁴ Izostavljanje predikativnog *čovjek* po pravilu je moguće nakon nekog opisnog pridjeva, ako je subjekt rečenice osobna zamjenica ili imenica, npr. *On je dobar čovjek/∅*. Ako je subjekt pokazna riječ *to*, onda se *čovjek* ne može izostaviti, npr. *To je dobar čovjek*. Također se ne može izostaviti ni ako predikat sadrži još neki pridjev drugog tipa, npr. *On je dobar obiteljski čovjek*, ili ako nakon *čovjek* slijedi odredba u obliku relativne rečenice, npr. *On je dobar čovjek koji je prošao rat* (M). Prisutnost izostavljivog *čovjek* u primjerima gdje se predikatom izriče neko nedjeljivo fizičko svojstvo, poput *On je visok čovjek*, daje izjavi distanciranost, a time i veću ozbiljnost i objektivnost. U primjerima poput *Ja sam umoran čovjek* ono tvrdnji pridaje trajnost, stanje se uopćava na duže vrijeme, svojstvo se vremenski generalizira. Pored toga riječ *čovjek* izjavama poput *On je uništen čovjek* daje dodatnu težinu i zato što je *čovjek* primarno nosilac pozitivnih vrijednosti i sam po sebi nešto vrijedno, pa kad se naspram *on je uništen* kaže *on je uništen čovjek*, onda je to jače i zbog toga što sadrži izjavu 'jedan **čovjek** je uništen'.⁵

4. Iz dosad napisanog proizlazi da je primjena kvazi-nereferencijalnog *čovjek* pragmatički uvjetovana metaforička upotreba lica (dakle, jedna od transpozicija). Pojavljuje se i u kombinaciji s drugim prenesenim upotrebama lica:

- (14) [intervjuirana žena] "[...] uvijek se moraš znati prilagoditi. I, naravno, kao što to i inače u životu biva, moraš imati malo sreće. Split, u kojem sam rođena i u kojem sam provela godine kada se *čovjek* zapravo formira, toliko je snažna sredina da *vas* obilježi za cijeli život, bez obzira na to gdje kasnije živjeli. I zato da *biste* ostvarili potrebnu ravnotežu u životu *morate* se odvojiti od [...]" (M)

Iako priča o svom vlastitom iskustvu i trebala bi koristiti 1. lice jednine, intervjuirana žena koristi umjesto toga 2. lice jednine, 2. lice množine i riječ *čovjek*, dakle kombinira čak tri transpozicije. Upotrebom 2. lica umjesto 1. stavlja vlastitu osobu u drugi plan i uopćava, ali i povezuje sebe i sugovornika u jedno, privlačeći ga tako na svoju stranu, pozivajući ga da se uživi (v. više o tome u Kordić 1999: 141, 147-148). Upotrebom 3. lica

⁴ Zanimljivo je da *Rječnik JAZU* (1884-1886: 71-72) među primjerima s izostavljivim *čovjek* "gdje bi mogao stajati sam adjektiv u značenju supstantivnom; [i gdje] ističe se više pojam adjektiva nego li supstantiva *čovjek*" ne navodi nijedan primjer njihove predikatne upotrebe.

⁵ Usp. i *Čovjek je u pitanju! Stoga sestre i braćo* [...] (M) - u katoličkim novinama *Glas koncila* se izrazito mnogo koristi *čovjek* sa značenjem čitave ljudske vrste i s moralno najpozitivnijim oznakama.

jednine umjesto 1. lica također uopćava, ali izražava i vlastitu distanciranost i objektivnost.

Općenito se u intervjuima po novinama često pojavljuje kvazi-nereferencijalno *čovjek*. Ljudi tako svoje iskustvo uopćavaju, i koriste prednosti perspektive 3. lica, kakve su distanciranost, nepristranost i objektivnost. Upotrebom riječi *čovjek* njihovo iskustvo postaje važeće za širi krug ljudi:

- (15) [režiser u intervjuu priča o svom radu] "Čini se ako *čovjek* napravi iskren film prije svega, onda moralne satisfakcije dođu same po sebi." (M)
- (16) "Što sam stariji i iskusniji sve sam više svjestan da *čovjek* ne smije izneveriti sebe u djelu jer smo mi u jednom javnom poslu, (osobito u ovoj našoj sredini koja nije filmu pretjerano sklona), na trajnom udaru." (M)

U primjeru (16) se vidi da pri upotrebi riječi *čovjek* govornik polazi od sebe kao od pripadnika jedne određene skupine u ljudskom društvu, onih koji su u javnom poslu. I u sljedećem primjeru, iako novinar u intervjuu postavlja pitanje u 2. licu, intervjuirani umjesto da odgovara u 1. licu preuzima 3. lice pomoću *čovjek*. Osim toga korisiti i transpoziciju u drugom licu množine, čime postiže učinak već spomenut u opisu primjera (14). To 2. lice je u množini (a ne u jednini) zato što su novinar i intervjuirani na *Vi*.

- (17) "Mislim da predikati koje *čovjek* ima od ranije poput nagrada i slično, mijenjaju, to jest povećavaju, samo iznos koji dobivate." (M)

5. Može se postaviti pitanje da li u upotrebi kvazi-nereferencijalnog *čovjek* nema nikakvih ograničenja s obzirom na muški i ženski spol. Kad se u rječniku hrvatskog jezika od prije sto godina pogleda opis značenja riječi *čovjek* (*Rječnik JAZU* 1884-1886.), vidi se da je jedno od njenih osnovnih značenja bilo 'odraslo muško biće'.⁶ Čak i u nekim drugim značenjima, npr. baš u izražavanju uopćenosti, riječ *čovjek* nije bila oslobođena barem od asociiranja na muški spol: "Često dolazi riječ *čovjek* općenito te se njom izriče čeljade koje se pobliže ne označuje, koje samo mislimo, ali što se za nj kazuje može se ujedno ticati više njih. Tuj se doduše obično misli muško čeljade, ali što se izriče valja i za žensko." (ibid.: 70). Zanimljivo je da u novom rječniku hrvatskog jezika iz 1998. godine (Anić³ 1998) nijedno od ukupno četiriju značenja riječi *čovjek* ne sadrži napomenu o ograničenosti na muški spol, na osnovi čega bi se moglo zaključiti da razvoj značenja riječi *čovjek* u hrvatskom jeziku ide smjerom nestajanja vezanosti za muški spol. Ali to ograničenje bi u barem u jedno od značenja u Anićevom *Rječniku* trebalo dodati jer u referencijalnoj upotrebi u sasvim uobičajenim rečenicama suvremenog jezika poput *Tamo je stajao neki čovjek; Jesi li vidjela kakav šešir ima onaj čovjek* i sl. riječ *čovjek* može se odnositi samo na 'muško odraslo biće'. Ono što iz suvremene upotrebe nestaje, to je referencijalno *čovjek* sa značenjem 'muž'. Što se tiče kvazi-nereferencijalnog *čovjek*, kad se pogleda korpus suvremenog jezika, vidi se da žena-govornik uopćava svoje iskustvo pomoću riječi *čovjek*, kao u sljedećim primjerima:

⁶ Kao u sljedećem primjeru iz romana I. Aralice: *Prema svjetlosti fenjera, koji je visio na kolcu što je podbočio šatorsko krilo u sredini da se ne prosjedne na većoj kiši, vidio je ženu, kršćanku, i čovjeka u nekakvim haljinama koje su na suncu i moru izbljedjele, pa po njima ne može čovjeku pogoditi ni zanimanje ni narodnost.*

- (18) "Jako smo sretni kad netko dođe. Ipak, kad *čovjek* radi, vrijeme brže prolazi, a po kući stalno ima posla", rekla nam je gospođa Bosiljka. (M)
- (19) [u intervjuu novinar pita:] "Što piše u žalbi?" [žena odgovara:] "Nad njihovom se žalbom *čovjek* može samo zgranuti. Taj koji ju je sastavio optužuje mene, koja sam dobila otkaz, da sam zloupotrijebila slučaj u svoju korist." (M)
- (20) [žena odgovara u intervjuu:] "Ali i to je jedno životno iskustvo koje *čovjek* mora naučiti." (M)

Sljedeći primjer pokazuje da iskustvo žene može biti uopćeno pomoću *čovjek* i od strane nekog trećeg, muškog govornika:

- (21) Žene bi je pitale što *joj* je, *ona* bi odmahнула rukom i rekla da *je* ne pitaju. Kao kad *čovjeka* pritisnu toliko teške misli da *mu* je strah i pomisliti na njih. (A)

Sljedeći primjer pokazuje da osoba govornika i izvanjezično iskustvo recipijenta imaju određenu ulogu u (ne)ograničavanju riječi *čovjek* na muški spol:

- (22) Lijepo je to stajati okomito i prkositi elementima u zvjezdanoj vjetrovitoj noći! *Čovjek* se izgubi u smrdljivim pivnicama i ponorima, gdje su svi prostori zatvoreni kao kutije za cigarete! Ovdje na dnu nose ljudi u mozgovima predmete i stvari i staklene oči i federe ideja i interesa. (K)

Ako navedeni primjer izriče muškarac, spontano se izgleda ne uračunava žena pod *čovjek*, jer se "smrdljive pivnice i ponori" ne smatraju karakterističnima za žene. Kad isti tekst izriče žena, spontano bi se uračunala pod *čovjek* zato što se podrazumijeva da pri upotrebi kvazi-nereferencijalnog *čovjek* govornik najčešće polazi od samog sebe. Ovaj primjer potvrđuje dominaciju uključenosti govornika, odnosno onoga čiju svijest prozni pripovjedač prati, u kvazi-nereferencijalno *čovjek*.

5.1. Može se dakle reći da je kvazi-nereferencijalno *čovjek* u osnovi neutralno s obzirom na spol, ali ima primjera u kojima se povezuje prvenstveno s jednim spolom. To ovisi o dvama činiocima: jedan je sam sadržaj rečenice, je li on takve prirode da je tipičniji za muškarce odnosno za žene, a drugi je spol osobe koja je polazište uopćavanja. Ako je polazište žena, onda će najvjerojatnije ipak i ona biti uključena u *čovjek* (čak i ako je sadržaj manje tipičan za žene, kao u slučaju s pivnicama i podrumima), a ako je polazište muškarac, onda će najvjerojatnije i on biti uključen u *čovjek*, čak i ako je sadržaj manje tipičan za muškarce, npr. *Što bi čovjek sutra mogao skuhati?*. Naravno, osoba govornika ne biva uključena ako su njene biološke ili socijalne zadatosti apsolutna kočnica tome. Određene biološke i kulturne zadatosti djeluju i kao kočnica za upotrebu kvazi-nereferencijalnog *čovjek* (zbog postojanja tzv. "spolno-semantičke kongruencije", o kojoj govori Weiss 1997: 345; 1999: 87). No, zanimljivo je da se takvo *čovjek* može koristiti i u nekima od primjera u kojima se zbog bioloških zadatosti može raditi samo o ženi, npr. žena može reći na hrvatskom jeziku: *Ma znam ja tu metodu! Tako čovjek najlakše može ostati u drugom stanju* (u ruskom, prema podacima izvornih govornika, takva upotreba nije moguća).

5.2. Da su biološka, fizička svojstva prepreka protezanju riječi *čovjek* i na ženski spol, potvrđuju i idiomi u hrvatskom jeziku. Od idioma koje Anićeve *Rječnik* navodi na oba se spola odnose samo oni koji upućuju na psihičke kvalitete, npr. *svjetski čovjek, svoj čov-*

jek, *veliki čovjek*, *duša od čovjeka*, *poslovan čovjek*, dok se oni idiomi koji uključuju i fizičke kvalitete spola, npr. *prava žena*, *žena i po*, ili idiomi koji sugeriraju isključivo fizičke kvalitete, npr. *čovjek od oka*, odnose samo na jedan spol.

5.3. Kad su u uopćavanju navedene i riječ *čovjek* i riječ *žena*, onda se *čovjek* odnosi samo na muškarca:

(23) Od vlasti *čovjek* postane ružan, a *žena* grdoba, misli Vrančić. (A)

6. Primjer (22) pokazuje da se uopćavajuće *čovjek* i supletivni plural te riječi *ljudi* mogu pojaviti kao sinonimi jedno pored drugog, i da je tada moguć i obrnuti redoslijed njihove upotrebe. Takva upotreba je, prema zapažanjima Weissa, u ruskome jeziku (1997: 344) povezana sa semantičkim kontrastiranjem, npr. apstraktno, općenito naspram konkretno, stvarno. *Ljudi* se može upotrijebiti sinonimno s kvazi-nereferencijalnim *čovjek* i bez njegove pratnje, kao u sljedećim primjerima:

(24) Što ti voliš *ljude* mučiti! ['mene']

(25) Koko je još jednom ponovio u sebi konjugaciju francuskih nepravilnih glagola i baš kad je u jednoj knjizi gledao veliku sliku pariške crkve Notre-Dame, Zlatko se bešumno ušuljao u sobu i zgrabio ga za vrat.

[...] Eto, tko bi se nadao da u Parizu *ljude* odmah tako nemilosrdno hvataju za vrat, kao što mu je to Zlatko očito prikazao? (Ku)

No takvo *ljudi* koristi se rjeđe od kvazi-nereferencijalnog *čovjek*. Moguće je da i u hrvatskom jeziku *ljudi* za razliku od uopćavajućeg *čovjek* često isključuje govornika, kao što za ruski jezik utvrđuje Weiss (1997: 339, 341). U sljedećem primjeru, u kojem se pojavljuju i *ljudi* i *čovjek*, *ljudi* je upotrijebljeno možda baš zato što iz te skupine govornik samog sebe isključuje. U skupinu podrazumijevanu pod *čovjek* može se, naprotiv, uračunati i govornika:

(26) Bilo mu je čudno kad razboriti *ljudi* knjizi pripisuju nekakvu moć, raduju se kad ih pisci hvale, progone ih kad im se ne svide njihove zamjerke i šale. Zar razborit *čovjek* u vragolijama pehlivana može vidjeti štogod dobra ili zla? (A)

7. U zaključku se može reći da se posebnost analiziranog tipa uopćavanja pomoću *čovjek* sastoji u tome što se uvijek polazi od neke konkretne i određene osobe, čije se iskustvo uopćava. Zbog toga se takvo *čovjek* može smatrati kvazi-nereferencijalnim. Osoba od koje se polazi najčešće je govornik, ali može biti i netko drugi. Dokaz o postojanju pozadinske, prikrivene referencije jest činjenica da je najprikladnija zamjena takvog *čovjek* osobna zamjenica. Upotreba kvazi-nereferencijalnog *čovjek* uzrokovana je pragmatičkim činiocima: subjektivna perspektiva zamjenjuje se objektivnom, postiže se distanciranost, individualno iskustvo se uopćava, čime se vlastitoj tvrdnji pridaje težina. Takvo *čovjek* koristi se često u razgovornom jeziku, u književnosti i u novinama, gdje se često (u intervjuima) pojavljuje u kombinaciji s drugim metaforičkim upotrebama lica (transpozicijama). Kvazi-nereferencijalno *čovjek* u osnovi je neutralno s obzirom na spol (a na uzrast utoliko što ga koriste i tinejdžeri). No ima primjera u kojima se povezuje prvenstveno s jednim spolom. To zavisi o dvama činiocima: jedan je sam sadržaj rečenice, je li on takve prirode da je tipičniji za muškarce odnosno za žene, a drugi je spol osobe koja je polazište

uopćavanja. Npr. kad je polazište žena, onda će najvjerojatnije ipak i ona biti uključena u *čovjek* čak i ako je sadržaj rečenice manje tipičan za žene. Osoba govornika ne biva uključena ako su njene biološke ili socijalne zadatosti apsolutna kočnica tome. Određene biološki i kulturno jednoznačno ženske karakteristike djeluju kao kočnica za upotrebu kvazi-nerreferencijalnog *čovjek* u hrvatskom jeziku, ali žena-govornik ne samo da uopćava svoje iskustvo pomoću *čovjek*, nego pritom u pojedinim slučajevima može narušiti i neke od spomenutih kočnica.

Na kraju ću skrenuti pažnju na još neke dominante u gramatičkoj strukturi rečenica s kvazi-nerreferencijalnim *čovjek*. O sintaktičkim funkcijama može se zapaziti da dominiraju primjeri u kojima *čovjek* ima funkciju subjekta. Razlog tome je sljedeći: riječi koje u svom značenju imaju i semantičko obilježje označavanja ljudskog najčešće se pojavljuju kao subjekti, a značenje uopćavajućeg *čovjek* sastoji se prvenstveno od tog obilježja. Potrebno je, međutim, napomenuti da se iz primjera vidi i da upotreba uopćavajućeg *čovjek* nije ograničena samo na subjektnu funkciju (v. primjer 10) i da je stoga tvrdnju u Anićevom *Rječniku hrvatskoga jezika* o ograničenosti na funkciju subjekta potrebno korigirati.

Što se tiče upotrebe glagolskih vremena, dominiraju rečenice u kojima glagol stoji u prezentu. Razlog tome je dvojak: kao prvo prezent je ionako najčešće glagolsko vrijeme, a kao drugo pogodan je za izricanje svevremenosti, a ona je povezana s uopćavanjem koje se postiže upotrebom riječi *čovjek*.

LITERATURA

- Anić, V. (³1998): *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb.
- Babić, S. i dr. (1991): *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb.
- Barić, E. i dr. (⁴1997): *Hrvatska gramatika*. Zagreb.
- Арутюнова, Н. Д. і Левонтина, И. Б. Уг (1999): *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*. Москва.
- Běličová-Křížková, H. (1976): "Kategorie osoby a systém diateze v slovanských jazycích". *Slavia* 45, 337-355.
- Běličová, H. i Uhlířová, L. (1996): *Slovanská věta*. Praha.
- Głab, Z. (1994): "Slavic *čelověkъ* 'homo' against the Background of Proto-Slavic Terminology". *The Journal of Indo-European Studies* 22/3-4, 179-193.
- Havlová, Eva (1966): "Slav. *čelověkъ*". *Scando-Slavica* 12, 80-86.
- Helbig, G. i Buscha, J. (¹⁶1994): *Deutsche Grammatik*. Leipzig i dr.
- Ivić, M. (²1995): *Lingvistički ogledi*. Beograd.
- Ivić, M. (1995): *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*. Beograd.
- Kordić, S. (1997): "Prezentativi *evo, eto, eno*". *Slavia* 66/2, 183-196.
- Kordić, S. (1998): "Existenzsätze in den südslavischen Sprachen". *Beiträge zum XII, Internationalen Slavistenkongress Krakau 1998*, Ur. H. Rothe i H. Schaller. München, 31-49.
- Kordić, S. (1999): "Personal- und Reflexivpronomina als Träger von Personalität". *Personalität und Person*. Ur. H. Jachnow i dr. Wiesbaden, 125-154.

- Kordić, S. (1999a): "Kausalität und Gradation in derselben Konstruktion". *Вертогрябъ многоцветный: Festschrift für Helmut Jachnow*. Ur. W. Girke i dr. München, 119-130.
- Мечковская, Н. (1999): "Безличность, неопределенность и обобщенность лица". *Personalität und Person*. Ur. H. Jachnow i dr. Wiesbaden, 97-124.
- Плотников, Б. (1999): "Лексические средства выражения персональности". *Personalität und Person*. Ur. H. Jachnow i dr. Wiesbaden, 155-172.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* (1884-1886). Zagreb.
- Венкова, В. (1997): "Съществителните човек и хора в португалския и в българския език". *Съпоставително езикознание* 22/4, 5-12.
- Weiss, D. (1988): "Kurica ne ptica, (a) baba ne človek". *Slavistische Linguistik* 1987. Ur. J. Raecke. München, 413-443.
- Weiss, D. (1997): "Russisch человек: Versuch eines referentiellen Porträts". *Slavistische Linguistik* 1996. Ur. P. Kosta i E. Mann. München, 309-365.
- Вайс, Д. (1999): "Человек, лицо, личность и особа: четыре неравных соперника". *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*. Ur. Н. Д. Арутюнова i И. Б. Левонтина. Москва, 81-98.

DER AUSDRUCK DER UNBESTIMMTHEIT DURCH DAS WORT ČOVJEK

Die Besonderheit des analysierten verallgemeinernden *čovjek* besteht darin, daß immer von irgendeiner konkreten und bestimmten Person ausgegangen wird, deren Erfahrung verallgemeinert wird. Deswegen kann ein solches *čovjek* als quasi-nichtreferentiell angesehen werden. Die Person, von der ausgegangen wird, ist meistens der Sprecher, aber es kann auch jemand anderer sein. Beweis für die Existenz einer Hintergrund-, verdeckten Referenz ist die Tatsache, daß das Personalpronomen der angemessenste Ersatz für ein solches *čovjek* ist. Der Gebrauch des quasi-nichtreferentiellen *čovjek* ist durch pragmatische Faktoren bedingt: subjektive Perspektive wird durch objektive ersetzt, es wird Distanziertheit erreicht, individuelle Erfahrung wird generalisiert, wodurch der eigenen Behauptung Gewicht verliehen wird. Ein solches *čovjek* wird oft in der gesprochenen Sprache, in der Literatur und in Zeitungen (vor allem in Interviews) verwendet, wo es häufig in Kombination mit anderen metaphorischen Gebrauchsarten der Person (d.h. Transpositionen) vorkommt. Das quasi-nichtreferentielle *čovjek* ist hinsichtlich des Geschlechts grundsätzlich neutral (und hinsichtlich des Alters insofern, als daß es auch von Jugendlichen benutzt wird). Doch es gibt auch Beispiele, in denen es primär mit einem Geschlecht in Verbindung gebracht wird. Dies hängt von zwei Faktoren ab: der erste Faktor ist der Satzinhalt selbst - ob er solcher Natur ist, daß er eher für Männer bzw. eher für Frauen typisch ist -, und der zweite ist das Geschlecht der Person, die Ausgangspunkt der Verallgemeinerung ist. Wenn eine Frau Ausgangspunkt ist, wird sie höchstwahrscheinlich sogar dann in *čovjek* impliziert sein, wenn der Satzinhalt weniger typisch für Frauen ist. Die Sprecherperson wird nicht impliziert, wenn ihre biologischen oder sozialen Merkmale ein absolutes Hemmnis dafür sind. Bestimmte - biologisch und kulturell - eindeutige weibliche Charakteristika wirken im Kroatischen als Einschränkung für den Gebrauch des quasi-nichtreferentiellen *čovjek*, aber - nicht nur, daß *Sprecherin* ihre Erfahrung mittels *čovjek* verallgemeinert, sondern sie kann dabei in einigen Fällen auch manche der erwähnten Einschränkungen verletzen.

Man kann auf einige Dominanten in der grammatischen Struktur von Sätzen mit dem quasi-nichtreferentiellen *čovjek* aufmerksam machen. Bezüglich der syntaktischen Funktionen läßt sich feststellen, daß die Beispiele mit *čovjek* in Subjektfunktion dominieren. Der Grund dafür ist

folgender: Wörter, die in ihrer Bedeutung auch das semantische Merkmal Š+MenschlichĆ tragen, treten am häufigsten als Subjekte auf, und die Bedeutung des verallgemeinernden *čovjek* besteht primär aus diesem Merkmal. Unterdessen ist es notwendig anzumerken, daß man anhand der Beispiele auch sieht, wie der Gebrauch des verallgemeinernden *čovjek* nicht nur auf die Subjektfunktion begrenzt ist (s. Beispiel 10) und daß es von daher nötig ist, die Behauptung über die Begrenztheit auf die Subjektfunktion in Aniċs *Rječnik hrvatskoga jezika* zu korrigieren.

Was den Gebrauch der Tempora betrifft, so dominieren die Sätze, in denen das Verb im Präsens steht. Der Grund dafür ist zweifacher Art: erstens ist das Präsens ohnehin das frequenteste Tempus, zweitens eignet es sich zum Ausdruck der Allgemeingültigkeit, und diese steht in Verbindung zur Verallgemeinerung, die durch die Verwendung des Wortes *čovjek* erzielt wird.